

Канафьева Шынар Ерланқызының «8D02209-Шығыстану» мамандығы бойынша философия докторы (Ph.D) ғылыми дәрежесін алу үшін ұсынылған «Қазіргі Пәкістандағы этностардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігі» тақырыбындағы диссертациясына

АНДАТПА

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы.

Бұл зерттеу жұмысы қазіргі Пәкістандағы ресми және бейресми институттардың өзара әрекеттесуін талдай отырып, қоғамындағы пуштундар мен белуджардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігінің тарихи қалыптасуы мен қазіргі заманғы трансформациясын зерттейді. Мақалада Оңтүстік Азияның тарихи және мәдени кеңістігіндегі тайпалықтың рөлі, Пәкістанның ұлттық мемлекеттілігінің қалыптасуындағы этникалық азшылықтардың орны және осы этникалық топтарға қатысты мемлекеттік және ресми институттардың құқықтық және нормативтік реттеу механизмдері қарастырылады. Зерттеудің ерекше ғылыми бағыты бейресми институттарға, яғни пуштундардың «пуштунвали» әдет-ғұрыптық-құқықтық жүйесі мен «джирга جرگه» кеңестік институтына, белуджилардың «Белухмаяр بلوچ معیار» дәстүрлі нормаларына және олардың әлеуметтік реттеуші мен ұлттық бірегейлік функцияларын зерделеуге бағытталған. Зерттеу жұмысында діни-этникалық өзара үйлесімінің ерекшеліктеріне, «халықтық ислам» элементтері мен діни тәжірибелерінің құрылымдық өзгешеліктеріне мән берілген. Жаһандану жағдайындағы этно-мәдени трансформациясы, мемлекеттің дәстүрлі тайпалық институттарды қадағалау, дәстүрлі институттардың заман ағымына бейімделу үдерістерімен ұлттық бірегейліктің түп тамыры бұл зерттеудің негізгі зерделеу өзегін құрайды.

Қазіргі Пәкістандағы этникалық топтардың дамуы көпұлтты қоғам ретінде ресми діни ислам болып табылатын федералды мемлекет аясында жүзеге асырылады (Constitution of Pakistan 2023). Аталған диссертациялық жұмыстың зерттеу мәселелері қазіргі Пәкістандағы пуштун және белудж халқының дәстүрлі бейресми институттарын, атап айтқанда этникалық және этнодіни дәстүрлерге қатысты институттары негізінде қарастырылған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Қазіргі кезеңде Қазақстандық шығыстану ғылымы үшін Пәкістандағы этникалық үдерістерді, дәстүрлі мәдениет пен аймақтың діни бірегейлігінің қалыптасуы мен трансформациясын зерттеу ерекше ғылыми, теориялық және қолданбалы маңызға ие. Бұл ең алдымен Еуразиялық құрлықтағы тарихи-өркениеттік өзара байланыстардың тереңдігімен, Орталық және Оңтүстік Азия арасындағы мәдени-рухани сабақтастықпен, қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі гуманитарлық интеграцияның артуымен айқындалады.

Пәкістандағы пуштундар мен белуджилар сынды этникалық топтардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігі күрделі тарихи эволюция нәтижесінде қалыптасқан салааралық әлеуметтік жүйені білдіреді. Бұл жүйе ішіндегі жоғарыда аталған пуштундар мен белуджилардың бейресми институттары

әлеуметтік реттеудің маңызды тетігі ретінде қызмет етеді. Мұндай институттар мемлекеттік-құқықтық жүйемен қатар өмір сүріп, кей жағдайда сонымен қатар, кейде баламалы әлеуметтік реттеу формаларын қалыптастыратыны сөзсіз.

Бұл құбылыстарды зерттеу бірнеше деңгейде маңызды. Бұл Оңтүстік Азиядағы дәстүрлі қоғамдардың трансформациясын түсінуге, әсіресе постколониалды даму, (пост)жаһандану, цифрлық революция және жасанды интеллект контекстіндегі этникалық тайпалық бірегейліктің ықтимал өзгерістер динамикасын талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу жұмысы бізге постколониалды мемлекеттердегі этникалық әртүрлілікті басқару тәжірибесін; Пәкістандағы этникалық азшылықтардың құқықтық мәртебесін; әлеуметтік интеграция механизмін түсіну үшін дәстүрлі бейресми институттардың мемлекеттік институттармен өзара әрекеттесуін қарастыруға мүмкіндік бере отырып, көпұлтты мемлекет ретінде әлеуметтік тұрақтылық пен мәдени әртүрлілікті басқару тәжірибесін жетілдіруде Қазақстан үшін де маңызды болып саналады.

Қазақстан үшін көпұлтты қоғамдағы тайпалық құрылымға негізделген ресми және бейресми дәстүрлі институттардың өзара әрекеттесуін зерттеу ерекше қызығушылық тудыруы мүмкін. Дәстүрлі институттардың құрылымдық ұйымдастырылуы және әдет-ғұрып құқығы екі елдің дамуының әртүрлі кезеңдерінде әсер етті. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл дәстүрлі нормалардың ислам нормаларымен қатар дамып, «халықтық ислам» атауының пайда болуына әкелді. Тайпалық бірегейліктің сақталуына да әсерін тигізді. Жалпы алғанда, бұл тақырыпты зерттеу бізге ислам өркениетінің мәдени әртүрлілігін түсінуге және қазіргі заманғы даму мен жаһандану жағдайындағы дәстүрлі қоғамдардың трансформация модельдерін талдауға мүмкіндік береді.

Тақырыптың зерттелу деңгейі.

Диссертациялық зерттеудің бірінші тарауында арнайы «тарихнамалық талдау» бөлімі қарастырылып, зерттеу тақырыбына қатысты негізгі ғылыми еңбектер мен концептуалдық бағыттар жүйелі түрде сараланды. Осыған байланысты кіріспедегі «зерттелу деңгейі» бөлімінде қарастырылып отырған мәселе бойынша қалыптасқан ағылшын тілді, орыс тілді және отандық ғылыми тарихнама іріктеліп, олардың негізгі теориялық ұстанымдары салыстырмалы талдау тұрғыда қаламға алынды. Бұл тәсіл диссертациялық зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негізін жүйелеуге және тақырып бойынша қалыптасқан жалпы тарихнамалық дискурсты жинақтап көрсетуге мүмкіндік береді.

Пәкістандағы этникалық үдерістер, дәстүрлі мәдениет және діни бірегейлік мәселелері қазіргі шығыстану, тарих ғылымы, мәдениеттану, мәдени-антропология және әлеуметтік теориялар тоғысында қарастырылатын күрделі ғылыми проблема болып табылады. Бұл мәселенің зерттелу тарихы XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қарқынды дамып, постколониалдық мемлекеттердегі этно-саяси құрылымдарды түсіндіруге бағытталған ғылыми дискурсты қалыптастырды. Дегенмен, пуштундар мен белуджилардың дәстүрлі институттары мен діни-этникалық бірегейлігін мемлекеттік,

құқықтық және бейресми институттар жүйесімен кешенді байланыстыра отырып талдайтын интегративті зерттеулер әлі де жеткіліксіз болып табылады.

Ағылшын тілді ғылыми мектепте этникалық бірегейлік теориясы негізінен әлеуметтік конструктивизм, символикалық антропология және саяси структурализм бағыттарында қалыптасты. Фредрик Барт этникалық топтарды мәдени мазмұнға қарағанда әлеуметтік шекаралар арқылы анықталатын динамикалық құрылым ретінде сипаттап, ұлттық бірегейліктің тұрақты және өзгермелі сипатта болатынын дәлелдеді (Barth 1998). Оның теориясы пуштундар мен белуджиларды зерттеуде іргелі әдіснамалық негізге айналды, себебі бұл топтардағы бірегейлік этникалық шекаралар, рулық құрылым және саяси орта факторларымен үнемі қайта өндіріледі. Оның еңбегінде Скандинавиялық антропологтардың симпозиумы нәтижесінде дайындалған жеті ғылыми мақала беріліп, Фредрик Барттың теориялық ұстанымдары Норвегия, Судан, Эфиопия, Мексика, Ауғанстан және Лаос сияқты әртүрлі этнографиялық аймақтардағы көпэтносты қоғамдарды талдауда қолданылған. Бұл еңбекте этникалық топтардың шекаралары мәдени айырмашылықтарға қарағанда әлеуметтік өзара әрекет пен саяси контекст және топаралық қатынастар арқылы қалыптасатыны ғылыми түрде негізделеді.

Орыс тілді шығыстану мектебі Пәкістан мәселелерін тарихи-жүйелілік және саяси-экономикалық әдіс негізінде зерттеді. Ю.В. Ганковский және Л.Р. Гордон-Полонская еңбектері Пәкістанның қалыптасу процесін исламдық және этникалық факторлардың өзара ықпалы ретінде түсіндіреді (Ганковский 1961). Бұл авторлар этникалық құрылымды отарлық мұра және постколониалдық мемлекет құру процесінің нәтижесі ретінде қарастырады. В.Н. Москаленко мен М.А. Сидоров Пәкістан қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымын талдай отырып, этникалық топтардың мемлекетпен өзара қатынасындағы теңсіздік факторларын көрсетеді (Москаленко, Сидоров 1979). Ал В.Я. Балокреницкий белуджилар мәселесін арнайы зерттеп, олардың демографиялық құрылымы, геосаяси орналасуы және саяси оқшаулану процестерін талдайды (Белокреницкий, Москаленко 2008). Оның еңбектерінде белуджилардың бірегейлігі орталық билікпен ұзақ тарихи шиеленіс жағдайында қалыптасқан әлеуметтік-саяси феномен ретінде сипатталады. Л.Г. Ерекешева болса Орталық және Оңтүстік Азияны өркениеттік кеңістік ретінде қарастырып, діни және мәдени жүйелердің трансаймақтық өзара байланысын көрсетеді (Ерекешева, 2013). Бұл тәсіл этникалық бірегейліктің ұлттық шеңберде және өркениеттік деңгейде түсіндіруге мүмкіндік беретінін атап өтеді.

Пәкістандық ғылыми мектепте этникалық және діни үдерістер көбіне ішкі әлеуметтік-саяси динамика контекстінде қарастырылады. Хамид Хаккани Пәкістандағы “мешіт пен әскер” арасындағы симбиозды талдай отырып, діни институттардың мемлекеттік құрылымға институционалдық ықпалын көрсетеді (Haqqani 2005). Қ.А. Мұхаммед әлеуметтік трансформацияларды зерттеп, дәстүрлі қоғамның модернизация жағдайындағы өзгеру логикасын сипаттайды (Qadeer 2006). Захид Хусейн радикалдану және саяси ислам

мәселесін талдай отырып, діни идеологияның қазіргі саяси бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін көрсетеді (Hussain 2016).

Пәкістандық зерттеулердің маңызды бөлігі этникалық саясат пен қауіпсіздік мәселелеріне бағытталған. Бұл еңбектерде пуштундар мен белуджилар көбіне мемлекет қауіпсіздігі немесе аймақтық тұрақсыздық факторы ретінде қарастырылады. Алайда олардың ішкі әлеуметтік құрылымы, мәдени ерекшеліктері және бейресми институттары сирек терең талданады. Әрине, мұнда әдіснамалық шектеу байқалатыны сезіледі, себебі этникалық бірегейлік көбіне саяси категория ретінде қарастырылып, мәдени-антропологиялық өлшемдер екінші орынға ығыстырылған.

Белуджилар мәселесі ғылыми әдебиетте салыстырмалы түрде әлсіз зерттелген бағыттардың бірі болып қала береді. В.Я. Белокреницкийдің еңбектері бұл олқылықты ішінара толтырғанымен, белуджилар қоғамының ішкі мәдени құрылымы, діни тәжірибесі және бейресми құқықтық жүйесі толық деңгейде зерттелмеген (Белокреницкий 2015). Бұл әсіресе «Белухмаяр» بلو ح معيار дәстүрлі нормалары мен олардың әлеуметтік реттеуші функцияларына қатысты.

Пуштундар бойынша зерттеулер салыстырмалы түрде кең болғанымен, олардың қазіргі жаһандану жағдайындағы трансформациясы жеткіліксіз талданған. Акбар Ахмед пен Карое еңбектері тарихи және антропологиялық негіз бергенімен, қазіргі қалалар санының артуы, миграция және мемлекеттік институттармен интеграция процесі толық қамтылмаған. Дегенмен, қолданыстағы ғылыми әдебиет Пәкістандағы этникалық бірегейлік, діни бірегейлік және мемлекеттік институттар арасындағы өзара байланыстарды әртүрлі деңгейде қарастырғанымен, пуштундар мен белуджилардың дәстүрлі мәдениетін, бейресми институттарын және діни-этникалық бірегейлігіне қатысты трансформациясын біртұтас эмпирикалық-теориялық модель ретінде түсіндіретін кешенді зерттеу жеткіліксіз. Осы диссертациялық жұмыс дәл осы ғылыми олқылықты толтыруға, далалық зерттеу материалдарын теориялық талдаумен ұштастыруға және Пәкістан қоғамындағы этномәдени процестерді жаңа әдіснамалық деңгейде түсіндіруге бағытталған.

Зерттеу жұмысының нысаны. Пәкістандағы пуштундар мен белуджилардың тарихи қалыптасқан дәстүрлі мәдениеті, діни бірегейлігі және этно-әлеуметтік өмірі.

Зерттеу жұмысының пәні. Пуштундар мен белуджилар қоғамындағы дәстүрлі институттар, құқықтық-нормативтік жүйелер және олардың қазіргі трансформациялық үдерістері.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты мен міндеттері.

Диссертацияның негізгі мақсаты – қазіргі Пәкістандағы ресми және бейресми институттардың өзара әрекеттесуін пуштундар мен белуджилардың (пуштунвали және белужмаяр) дәстүрлі бейресми институттары, атап айтқанда, этникалық және этнодіни дәстүрлерге қатысты институттар мысалында зерттеу.

Зерттеу жұмысы Пәкістанның қалалық және ауылдық аудандарында (Лахор, Пешевар және Исламабад) жүргізілген далалық экспедициялық

жұмыстар нәтижелері, жергілікті діни және қоғам өкілдерімен жүргізілген сұхбаттар мен бақылау материалдары эмпирикалық база ретінде пайдаланылып, теориялық тұжырымдардың практикалық деректермен негізделуімен қамтамасыз етілді. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін төменде көрсетілген зерттеу міндеттерін жүйелі түрде жүзеге асыру көзделді:

– Пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігін зерттеудің тарихнамалық және әдіснамалық негіздерін анықтау; бұл Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамдарындағы институттар жүйесін және тайпалық фактордың әлеуметтік рөлін анықтау үшін қажет;

– Пәкістандағы этникалық азшылықтардың дамуы тұрғысынан мемлекеттіліктің қалыптасуының тарихи аспектілерін, құқықтық негіздерін және негізгі институттарын анықтау. Бұл міндет мемлекеттілік құрылған сәттен бастап бүгінгі күнге дейінгі этникалық азшылықтар мәселесін мемлекеттің институционалдық нормативтік құрылымына қосу туралы жалпы түсінік қалыптастырады.

– Пуштундар мен белудждардың бейресми институттарының (пуштунвали, джирга, Белухмаяр) әлеуметтік реттеуші функцияларын талдау және олардың қазіргі даму деңгейін түсіну. Бұл зерттеу автордың далалық жұмысының негізінде қарастыруға көмектеседі;

– Пуштундар мен белудждардың діни және этникалық дәстүрлерін «халықтық ислам» және этнодіни мерекелер контекстінде зерттеу. Бұл діни және этникалық компоненттердің өзара әрекеттесу механизмдерін және олардың әлеуметтік құрылымдағы орнын талдауға, сондай-ақ ұлттық интеграция процесін түсіну үшін оларды талдауға бағытталады.

– Пост-жаһандану (post-globalization) жағдайында пуштун және белудж халықтары арасындағы дәстүрлі мәдениет пен институттар мәселелерін зерттеу. Бұл мақсат қазіргі заманғы жағдайда пуштун және белудж дәстүрлерінің сақталуын немесе жойылуын түсінуге бағытталған.

Зерттеу әдістері:

Диссертациялық зерттеу барысында фокус топтық сұхбат әдісі (фокус-топтар), жартылай құрылымдық тереңдетілген сұхбат, тақырыптық талдау, сараптамалық сауалнама, мәтінді талдау, салыстырмалы талдау, мазмұнды талдау. Фокус топтық сұхбат әдісінде сұхбат берушілердің діни, кәсіби, әлеуметтік және т.б. мәртебесі ескерілді. Жартылай құрылымдық тереңдетілген сұхбат зерттеу жұмысының барысында пуштундар мен белуджилердің ең маңызды (беделді) өкілдерінен алынатын сұхбат әдісі когнитивті деңгейде бірегейлік пен ұлттық ынтымақтастықтың ерекшеліктерін анықтауға көмектесті. Сапалы зерттеу әдісінің бұл түрі басқаларға маңызды қосымша болады, этностың көңіл-күйін және оның сұраныстарын интеллектуалды бейнелеу арқылы анықтауға мүмкіндік береді. Тақырыптық талдау әдісі жоғарыда аталған екі әдіспен тікелей байланысты. Оны пайдалану фокус-топтарға қатысушылардың алған жауаптары мен диссертацияның негізгі зерттеу сұрағы мен гипотезаларын ескере отырып, терең сұхбат негізінде жүзеге асырылды. Сұхбатқа қатысушылардың келісімі ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің (2022-2024 жж.) АР14871064 «Оңтүстік

Азиядағы ұлттық мемлекет құрудың этникалық, этноконфессиялық дискурсы (Ауғанстан, Үндістан, Пәкістан)» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасының аясында, жоба жетекшісі: тарих ғылымдарының докторы, профессор Ерекешева Л.Г., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Жергілікті этика комитетінде (ЖЭК) тіркелген Хаттама № IRB – А507 (IRB00010790 Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті IRB#1) негізінде жүзеге асырылды.

Зерттеу жұмысының теориялық-әдіснамалық негізі.

Пәкістандағы этникалық құрылымдар, дәстүрлі институттар және діни бірегейліктің қалыптасу және трансформациялану үдерістерін кешенді түрде түсіндіруге бағытталған нақтыланған ғылыми тәсілдерге сүйенеді. Зерттеу аясында қолданылатын әдіснамалық негіз әлеуметтік ғылымдардың пәнаралық синтезіне негізделіп, тарих, мәдениеттану, антропология, саясаттану және дінтану салаларының теориялық тұжырымдарын біріктіреді. Мұндай тәсіл зерттеу объектісін статикалық құрылым ретінде және тарихи динамикадағы өзгермелі әлеуметтік жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бірінші теориялық тірек ретінде әлеуметтік-антропологиялық құрылымдық-функционалдық бағыт алынады. Бұл бағыт әлеуметтік институттарды қоғамның тұтастығын сақтайтын өзара байланысты жүйе ретінде қарастырады. Пәкістан контекстінде бұл тәсіл тайпалық құрылымдар, рулық жүйелер, дәстүрлі құқық нормалары мен мемлекеттік институттар арасындағы функционалдық өзара әрекетті түсіндіруге мүмкіндік береді. Әсіресе пуштундар мен белуджилардың әлеуметтік ұйымында дәстүрлі нормалар (jirga джирга, әдет-ғұрыптық құқық, қауымдық реттеу механизмдері) ресми мемлекеттік құрылымдармен қатар өмір сүретін бір-бірімен қатар жүретін институттар ретінде талданады.

Екінші маңызды теориялық негіз ретінде символдық интеракционизм бағыты қолданылады. Бұл бағыт әлеуметтік шындықтың мәні адамдар арасындағы символдық өзара әрекет арқылы қалыптасатынын алға тартады. Этникалық бірегейліктің қалыптасуы тіл, символ, ғұрыптық рәсім және мәдени ерекшеліктер арқылы жүзеге асатыны ескеріледі. Пуштунвали немесе белуджи әдет-ғұрыптық жүйелері құқықтық норма және символдық мағынаға ие мәдени құрылымдар ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан этникалық бірегейлік тұрақты категория әрі, күнделікті әлеуметтік тәжірибе арқылы қайта өндірілетін құбылыс ретінде түсіндіріледі. Үшінші әдіснамалық бағыт ретінде тарихи-институционализм тәсілі қолданылады. Бұл теория әлеуметтік және саяси институттардың қалыптасуын ұзақ тарихи эволюцияның нәтижесі ретінде қарастырады. Пәкістандағы қазіргі этникалық саясаттың құрылымы отарлық кезеңдегі әкімшілік жүйелермен, әсіресе шекаралық аймақтарды басқару тәжірибесімен тығыз байланысты. Сондықтан зерттеуде институттардың өзгеріске аз ұшыраған сипаты, яғни тарихи құрылымдардың қазіргі саяси жүйеде қайта жаңғыруы ерекше назарға алынады.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалықтары.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалықтары зерттеу барысында анықталған теориялық пайымдар мен эмпирикалық деректердің өзара үйлесімі негізінде қалыптастырылды. Олар Пәкістан қоғамындағы этникалық

құрылымдар мен дәстүрлі институттардың қызметін жаңа қырынан түсіндіруге, діни және әлеуметтік бірегейліктің трансформациялық сипатын тереңірек ашуға бағытталған. Бұл жаңалықтар бұрынғы зерттеулерде жеткілікті деңгейде қарастырылмаған мәселелерді нақтылап, тақырыптың ғылыми-аналитикалық түсіндірмесін кеңейтеді. Төменде диссертациялық жұмыста қол жеткізілген жаңалықтар былай сипатталады:

– Зерттеу барысында пуштундар мен белуджилардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігін зерттеуге қатысты тарихнамалық және әдіснамалық еңбектер жүйеленіп, олардағы теориялық қайшылықтар мен интерпретациялық айырмашылықтар анықталды. Бұл нәтижелер аталған этностарды зерттеуде қолданылатын ғылыми тәсілдердің эволюциясын ашып, жаңа концептуалдық қорытынды жасауға мүмкіндік берді;

– Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамдарындағы институттар жүйесі мен тайпалық фактордың әлеуметтік рөлі кешенді түрде талданып, тайпалық құрылымдардың архаикалық және қазіргі әлеуметтік реттеу механизмі ретінде қызмет атқаратыны дәлелденді. Бұл институттардың мемлекетпен қатар және кейде бәсекелес басқару формасы ретінде сақталуы ғылыми тұрғыда негізделді;

– Пәкістан мемлекеттілігінің қалыптасу үдерісі тарихи-институционалдық тұрғыдан қайта қарастырылып, этникалық азшылықтардың (пуштундар мен белуджилар) саяси жүйедегі орны эволюциялық даму контекстінде талданды. Бұл зерттеу этникалық топтардың маргиналдануы мен интеграциялануы мемлекеттік құрылымның трансформациясымен тікелей байланысты екенін көрсетті;

– Этникалық азшылықтарға қатысты қазіргі нормативтік-құқықтық реттеу жүйесі мен институционалдық құрылымдар талданып, заңнамалық реформалардың этникалық теңсіздікті толық жоя алмағаны анықталды. Сонымен қатар федералдық және провинциялық деңгейдегі институттардың үйлесімсіздігі этно-саяси тұрақсыздық факторларының бірі ретінде ғылыми түрде дәлелденді;

– Пуштундар мен белуджилардың бейресми институттары болып табылатын, пуштунвали, джирга және Белухмаяр, әлеуметтік реттеуші жүйе ретінде жан-жақты қарастырылып, олардың қоғамдағы құқықтық, моральдық және қақтығысқа қатысты талдамалық функциялары дәлелденді. Бұл институттардың ресми мемлекеттік жүйемен қатар өмір сүріп, әлеуметтік тәртіпті сақтауда маңызды рөл атқаратыны анықталды;

– Діни және этникалық компоненттердің өзара ықпалдасу механизмдері талданып, олардың әлеуметтік құрылымдағы интегративтік және реттеуші функциялары ашылды. Зерттеу нәтижелері діннің этникалық бірегейлікті нығайтушы фактор мен әлеуметтік-саяси ұйымдастыру және жұмылдыру құралы екенін көрсетті;

– Лахор, Пешавар және Исламабад қалалары мен ауылдық аймақтарда жүргізілген далалық зерттеулер нәтижелері (сұхбаттар, бақылаулар, жергілікті діни және қоғамдық өкілдердің пікірлері) ғылыми айналымға алғашқы рет тартылды. Бұл эмпирикалық деректер теориялық тұжырымдарды нақтылап,

қазіргі этникалық және діни трансформациялық үдерістердің динамикасын дәлелді түрде бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысының қолданбалы маңызы.

Диссертациялық зерттеудің қолданбалы маңызы оның қазақ тілінде Пәкістандағы этникалық қауымдастықтардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігін кешенді түрде қарастырған алғашқы ғылыми жұмыстардың бірі болуымен айқындалады. Осыған байланысты зерттеу нәтижелері Қазақстанның ғылыми, білім беру, мемлекеттік басқару және сараптамалық құрылымдарында кеңінен пайдалануға мүмкіндік береді. Ең алдымен, аталған жұмыс Қазақстандағы шығыстану ғылымының деректік және теориялық базасын кеңейтіп, Оңтүстік Азия аймағына қатысты қазақ тіліндегі сапалы ғылыми контенттің қалыптасуына үлес қосады. Бұл бағытта зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігіне қарасты ғылыми-зерттеу институттарында, соның ішінде шығыстану, халықаралық қатынастар және аймақтану бағытындағы орталықтарда қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, зерттеу материалдары жоғары оқу орындарының оқу үдерісінде маңызды орын алады. Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті және басқа да жетекші білім беру мекемелерінде «Аймақтану», «Шығыстану», «Халықаралық қатынастар», «Дінтану» мамандықтары бойынша арнайы курстар мен элективті пәндер әзірлеуде бұл зерттеудің нәтижелерін қолдануға болады. Әсіресе қазақ тіліндегі ғылыми әдебиеттің тапшылығы жағдайында бұл жұмыс студенттер мен магистранттар үшін маңызды оқу-әдістемелік ресурс бола алады. Зерттеудің практикалық маңызы мемлекеттік басқару жүйесінде де көрініс табады. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Стратегиялық зерттеулер институты, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты сияқты талдау құрылымдары үшін Пәкістандағы этникалық және діни үдерістер туралы ғылыми негізделген мәліметтер сыртқы саяси шешімдер қабылдауда пайдалы болуы мүмкін. Бұл әсіресе Қазақстан мен Пәкістан арасындағы саяси, экономикалық және мәдени ынтымақтастықты дамыту барысында өзекті. Этносаралық келісімді нығайту, мәдени әртүрлілікті сақтау және қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз ету бағытында Пәкістан тәжірибесін салыстырмалы түрде пайдалану практикалық мәнге ие. Бұдан бөлек, зерттеу нәтижелері үкіметтік емес ұйымдар мен сараптамалық орталықтар үшін де пайдалы. Әлеуметтік зерттеулер жүргізетін орталықтар, мәдениетаралық диалогты дамытуға бағытталған ұйымдар және халықаралық жобалармен айналысатын құрылымдар бұл еңбектегі эмпирикалық деректер мен ғылыми қорытындыларды өз қызметінде қолдана алады. Әсіресе этникалық және діни факторлардың өзара ықпалы туралы мәліметтер қоғамдағы әлеуметтік процестерді түсіндіруде маңызды рөл атқарады.

Диссертациялық зерттеудің сыннан өтуі жұмыстың негізгі нәтижелерінің ғылыми қауымдастықта апробациядан өтіп, жарияланымдар арқылы талқылануымен және сараптамалық бағалаудан өтуімен айқындалады.

Зерттеу тақырыбына қатысты негізгі тұжырымдар мен ғылыми нәтижелер отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда жарияланып, тиісті рецензиялық сүзгіден өтті. Атап айтқанда, диссертацияның теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындауға бағытталған «Historiographical aspects of the pashtun culture in Pakistan» атты мақала *Bulletin of history* журналының 2022 жылғы №4 (107) <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v107.i4.0142> санында жарияланып, пуштун мәдениетін зерттеудің тарихнамалық бағыттары жүйелі түрде сарапталды. Бұл жарияланым зерттеу жұмысының ғылыми негізділігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің (2022-2024 жж.) AP14871064 «Оңтүстік Азиядағы ұлттық мемлекет құрудың этникалық, этноконфессиялық дискурсы (Ауғанстан, Үндістан, Пәкістан)» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасының ғылыми қызметкері қызметін атқарды. Жоба жетекшісі: тарих ғылымдарының докторы, профессор Ерекешева Л.Г. Жоба аясында 2023 жылғы 3-11 мамыр аралығында Пәкістан Ислам Республикасына шетелдік ғылыми-зерттеу іссапары жасалды. Іссапар аясында далалық зерттеу жұмыстары жүргізілді. 02.04.2023-03.05.2023ж. аралығында Пәкістан Ислам Республикасы Лахор қаласында Пенджаб университеті (University of Punjab Lahore), Пешавар университетінде (University of Peshawar) шетелдік ғылыми тағылымдамадан өтті. 14.05.2023-29.05.2023ж. аралығында Түркия Республикасы, Анакара қаласы Анкара Хаджи Байрам Вели университеті (Ankara Hacı Bayram Veli University) шетелдік жетекші PhD Туна Йылдыздан ғылыми-зерттеу жұмысына қатысты кеңес алынды. Тәжірибе алмасу мақсатында шетелдік жетекшінің дәрістеріне қатысты.

2024 жылғы 5-6 сәуірде жоғарыда көрсетілген жоба аясында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 90 жылдығын мерекелеумен қатар өткізілген «Оңтүстік Азиядағы ұлттық мемлекет құру: этнос, дін, дәстүр» атты халықаралық конференцияда «Пәкістанның құқықтық базасы және пуштундардың мәдени бірегейлігі» тақырыбында баяндама жасалып, пуштундардың мәдени бірегейлігі тайпалық құрылымы, исламдық дүниетанымы және дәстүрлі әдеп-құқық кодексіне ғылыми талдау жасалды. Зерттеу жұмысы негізінде «Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамдарындағы тайпалық фактор (пуштун этносы мысалында)» атты мақала 2024 жылы *ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясында* (№1 (108)) <https://doi.org/10.26577/JOS.2024.v108.i1.07> жарық көріп, дәстүрлі қоғамдардағы тайпалық құрылымдардың әлеуметтік рөлі мен қызмет ету ерекшеліктері ғылыми тұрғыда талданды. Аталған жұмыс диссертацияның теориялық бөліміндегі негізгі тұжырымдарды нақтылауға мүмкіндік берді. Зерттеудің этносаралық және діни үдерістерге қатысты қырлары «Қазіргі Пәкістандағы этникалық және діни азшылықтардың дискурсы» атты мақалада көрініс тауып, *ҚазҰУ хабаршысы. Дінтану сериясының* 2024 жылғы №2 (38) <https://bulletin-religious.kaznu.kz/index.php/relig/article/view/636/411> санында жарияланды. Бұл еңбекте қазіргі Пәкістандағы этникалық және діни топтардың өзара қатынастары мен олардың қоғамдық дискурстағы көрінісі талданып, диссертацияның мазмұнын толықтыра түсті. Бұдан бөлек, зерттеу

нәтижелерінің халықаралық деңгейде апробациялануы «The Tradition of Sufism in the Context of Historical Interaction: The Case of Kazakhstan and Pakistan» атты бірлескен мақала арқылы жүзеге асырылды. Аталған мақала 2025 жылы *Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Research Journal* <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1596648> журналында жарияланып, Қазақстан мен Пәкістан арасындағы діни-мәдени өзара ықпалдастық мәселелері қарастырылды. Бұл жарияланым зерттеу тақырыбының халықаралық ғылыми кеңістікте өзектілігін және оның салыстырмалы зерттеулер үшін маңызын көрсетті.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы зерттеу логикасына сәйкес жүйеленіп, анықтамалар мен қысқартулар тізімінен, кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және қосымшалардан тұрады. Жұмыстың негізгі бөлігі үш тарауды қамтиды: бірінші және екінші тараулар екі бөлімнен, ал үшінші тарау үш бөлімнен құралған. Қорытынды бөлімде зерттеу нәтижелері жинақталып, негізгі тұжырымдар ұсынылады, ал қосымшаларда қосымша материалдар берілген.